

A pejoráció jelenségének vizsgálata Heltai Gáspár *Hálójának* nyelvhasználatában

Tatai Judit

1. Bevezetés

A reformáció korának hitvitázó diskurzusában egyik reprezentáns szövegműfaj a vitairat, amely alkalmas a korszak nyelvhasználatán belül egy olyan regiszter bemutatására, amelyben igen gyakran fordulnak elő az egymással politikai és érdekkonfliktusban levő hitfelekezeteket megcélzó sértő, kigúnyoló, gyakorta nyers és durva nyelvi kifejezések.

Dolgozatom tárgyát a pejoráció jelenségének vizsgálata képezi a következő összefüggésekben:

- a pejoratív formák előfordulásának szituatív-pragmatikai vonatkozásai,
- a pejoráció mint a metaforizáció kísérőjelensége,
- a pejoratív jelentésfejlődés az idiomatikus egységek körében.

A vizsgálathoz Heltai Gáspár 1570-ben megjelent *Hálóját* használtam, amely magyar átdolgozása Gonsalvus Reginaldus Montanus 1568-ban latin nyelven megjelent, majd 1569-ben német nyelvre fordított, az inkvizíció történetéről szóló munkájának. A nyelvi adatokat a *Háló* két járulékos szövegéből vettem: a hitvitázó *Előljáró beszédből*, illetve a mű első részéből, mely beágyazott narrációként tartalmazza az 1538-as *Segesvári disputa* leírását.

2. A pejoratív formák előfordulásának szituatív-pragmatikai vonatkozásai

Heltai Gáspár *Hálójának* *Előljáró beszéde* vitairat a katolikus dogmatika Szentháromság-tana ellen. A történelmi szituáció pragmatikai érdekességét az adja, hogy az antitrinitáriusoknak a katolikusok ellen intézett támadásaikat már nem társadalmi és politikai helyzetük megerősítéséért

folytatott küzdelmük magyarázza, hanem épp ellenkezőleg szilárd hatalmi pozíciójukból, az uralkodó támogatását is élvezve a hit terjesztésének érdekében minden eszközt felhasználtak, hogy rombolják a katolikus egyház arculatát, tekintélyét, hitelét. Az 1560-as évek végére ugyanis Kolozsvár a Szentháromság-tagadók bástyájává válik, miután Dávid Ferenc, János Zsigmond fejedelem udvari lelkésze megtagadja korábbi nézeteit a Fiú Istennel és a Szentlélekkel való egylényegűségéről, és csatlakozik a hitújítás Servet-féle ágához. Példáját pedig követi maga a fejedelem is, aki mondhatni az új hit terjesztésének mecénása lesz. Heltai, a kolozsvári lutheránus szászok korábban nagy tekintélyű vallási vezetője, előbb az 1550-es évek végén a szakramentárius irányzat követőjévé vált, majd 1568-ban áttért az unitárius hitre.

A fentebb vázolt történelmi szituációban a hatalom megtartására és kiterjesztésére irányuló pragmatikai szándék nyomja rá bélyegét a vizsgált szövegben elsősorban a retorikára, de a szövegszerkesztésre és a szó- és kifejezés-használatra is.

A szituatív-pragmatikai vonatkozásokat illetően fontos a beszédhelyzet vizsgálata, ez ugyanis elsődlegesen meghatározza a nyelvhasználatot. A *Háló Elöljáró beszéde* szituációs kontextusának, pontosabban a szövegbe kódolt résztvevői szerepviszonyok vizsgálata során igyekszem rámutatni, miként határozzák meg a beszédhelyzet körülményei a nyelvhasználat interakcionális síkján a nyelvi választást, hogyan befolyásolják mindazon szándékok és célok, amelyek érdekében a megnyilatkozás történik, a katolikusokkal szembeni attitűd nyelvi kifejeződését. A pragmatikai megközelítést az indokolja, hogy a nyelvészeti pragmatika egyik kiemelt tárgykörét képező, a beszédhelyzet résztvevőire mutató személydeixis és a szociális deixis vizsgálatával rámutathatunk, milyen társadalmi kapcsolathoz milyen nyelvi formák tartoznak, ezek hogyan válnak a társadalmi távolság és közelség, a szövegalkotói állásfoglalás és érzelmi-értékelő magatartás kifejezőivé.

A szövegbe kódolt viszonyok és attitűd értelmezésében kulcsfontosságú szerepet töltenek be a deiktikus nyelvi elemek. Az *Előljáró beszéd* bonyolult deixisrendszerének vizsgálata nem célja e dolgozatnak. A pejoráció jelenségének szempontjából a következőket tartottam fontosnak: a többes szám első személy funkciója és jelentésszerkezete; az egyes szám második személyű utalásokkal kiket von be a feladó a kommunikációba; hogyan fejezik ki a szöveg virtuális dialogikusságát explicitté tevő, s az egyoldalú dialogikus helyzetet kiegyensúlyozó adresszatív beszédaktusok nominális megszólításai a társadalmi közelséget/távolságot; a többes szám harmadik személyű utaltak megnevezései; hogyan kapcsolódik a személyes névmási és szociális deixis a pejoráció jelenségének kérdéséhez.

1.1. A többes szám első személy funkciója és jelentésszerkezete

A szövegben a deiktikus centrumot a többes szám első személy képezi, s ehhez viszonyítva válnak értelmezhetővé az egyes szám második személyű utalások és megszólítások, valamint a többes szám harmadik személy forikus referenciái.

*A **mũ Wrunc** Christus Iesus kedig paranczolt mũnekũnc, Igaz hitet [...] Touabba paranczolt **minękũnc** az ő szent Igének, és az ő hozanc valo kegyelmességének és **velũnc** valo iotéteményinec gyakorlasat... (A7a)*

*De eszt è mondast nem kel ęrtteni az egy áldot Isten felől, à **mũ Istenũnc** felől... (B3a)*

*Latodé, Hogy az Izraelnec Istene EGY: Ez à **mũ** az az, a keresztyéneknek Istene. (B3b)*

*A **mũ Wrunc** Christus Iesusnac szent Attya, Nem az Haromság. (B5a)*

*Aszt mondiác ęc. Ez à születés [ti. a Jézus születése] nę iár emberi elmélködés szerint, Ha titkos Isteni dolog [...] Mire valo tehát? **Metzũnc** tehát vele, ha meg nem **tanólhattyuc**? Hiszem azért adta az áldot Isten az ő szent igeiet **elõnkbe**, [...], hogy **meg értsũc** és **meg tanólllyuc**. (B8a)*

*Ez kedig, hagi nem a hármas auagy rétes, auagy meddũ Isten legyen, Mint à Papánac Allatos és szóméllyes Istene, Hanem kinec Fia vagyon, ki à **mũ Wrunc** Iesus Christus... (D1b)*

*Ennek okaért, attyámfiái keresztyen Magyaroc, **eszünkbe kellene vönnunc** az Istennec nagy irgalmassagát [...], Mellyet **mű hozánc** meg mutatot, és **velunc** műuelt euel...(D6b)*

A fenti példák alapján megállapíthatjuk, hogy a *mi* kategóriájának kifejezési formái: a személyes névmás + birtokos személyragos főnév; ragozott igealak; határozószói névmás (előfordul a személydeixis nyomatékosítása is: *műnekunc, mű hozánc*)

A többes szám első személyű deixis jelentésszerkezetét a kontextus egyértelműsíti (l. *à mű az az, a keresztyéneknek*), ahol a **mi** inkluzív többes, ami bennfoglalja az én + te / ti kategóriáit. Funkcióját tekintve egyszerre fejez ki állásfoglalást, társadalmi közelséget, azonosságérzetet, de társadalmi távolságot is. A kérdés az, hogy kivel/kikkel vállal közösséget a megnyilatkozó, és kivel/kikkel szembeni/melletti állásfoglalását közvetíti. Annak kifejtésében, hogy a többes szám első személyű formával kinek a nevében kommunikálnak, illetve kiket vonnak be a társadalmilag érvényes diskurzusba, a szociális deixis szövegbeli lehetőségeit kell figyelembe venni. Ezen a ponton kapcsolódik a többes szám első személyű deixis funkciója a megszólítottak nyelvi jelöltségének kérdéséhez. A vizsgált szövegben a többes szám első személy összetett inkluzív jellegű jelentésszerkezete az első személynek csak a másodikkal való kiegészítését engedi meg. Kivételt képez néhány olyan eset, amikor a többes szám második személy endoforikus utalásai a katolikusokra vonatkoznak.

*Vay vay órdegtől megvackitot és bolonditot szamaroc: [...] Miért **magyarázátoc tũ** tehát olly bizonyos szollassoknac modiaual az Istent? [...] Miért **hosztoc** ennyi kőlembsegőket az Allat kőzet, és az szőmélyec kőzet elő... [...] Melyik órdeg tanyitot **tűteket** ezekre? (B2a)*

***Vakoc vattoc**, Az órdeg be polaszta **à tũ szőmeiteket: Nem tudtoc tũ** à szent irasról itiletet tőnni. **Hadiatoc ezokaért békét** à magyarázatnac. (B4a)*

A többes szám első személy jelentésszerkezetének és funkciójának kérdése ugyanakkor kapcsolódik a többes szám harmadik személyű utaltak megnevezéseinek, valamint ez utóbbiak szóhasználatában jelentkező pejoráció jelenségének problematikájához is.

1.2. Az egyes szám második személyű utalások és a megszólítások

A második személy mindig deiktikus, exoforikus referenciáinak meghatározásában a szövegbeli nominális megszólítások játszanak szerepet.

*Eszt è kónyuet, **attyámfia**, Deac nyeluen hosztác wrunknac, à mû felséges és kegyelmes Királyunknac. (A1b)*

*Mert előszer **latodé, szerelmes attyamfia**, mit mûuelt az órdeg álnakul Hispaniaba és Olaszországban. (A6a)*

***Iambor keresztyén, lásd meg itt**, Melly szép tarka-barka matskáia vagyon à megtestessült órdegnecc, à Papánac és az ő pilésses darabantinac (A7b lapszéli jegyzet)*

***Im lásd, io attyámfia keresztyén**, Miczoda Tudománt valnac ezec. (B8a)*

***Latodé, io attyámfia keresztyén**, Hogy az óróc életnecc meg nyerésse esmeretben ál...(B8b)*

***Lásd meg, keresztyén ember**, ha nem hatalmas órdeg ez, ki egész világot olyan vakságba és bolondságba tudta eyteni...(C6a)*

*Ennec okaért, **attyamfiai kereszteny Magyaroc**, eszünkbe kellene vónnunc az Istennec nagy irgalmassagát. (D6b)*

Az idézett megszólításoknak kettős funkciója van: értelmezhetővé teszik a második személyű exoforikus utalásokat és rámutatást; feladó és címzett társadalmi kapcsolatát teszik nyelvileg jelöltté, illetve jelzik e kapcsolat minőségét. Ez utóbbira azért érdemes kitérnünk, mert a viszonyok és az attitűd explicit nyelvi kifejeződése annak függvényében változik, hogyan valósul meg a megszólítottak, illetve az egyes szám harmadik személyű utaltak (a beszédeseményen kívül eső személyek) pozicionálása.

Az egyes szám második személyű utaltak (a megszólítottak a *keresztyének*, a *keresztyén magyarok*) pozicionálására, valamint a feladói hozzáállás nyelvi kifejeződésére, a közelség attitűdjére az E/1. személyű

birtokos személyragos főnév (*atyámfia*), valamint a *szerelmes* 'szeretett', *jámbor*, *jó*, *keresztyén* melléknevek alapján következtethetünk, melyeknek szóhangulata egyértelműen pozitív. A megszólítások tehát arra a feladói attitűdre utalnak, melynek kérdését a többes szám első személyű deixis funkciója kapcsán már érintettem, és ugyanakkor világossá válik az is, mi foglaltatik benne az inkluzív többes, a **mi** kategóriájába.

Az adreszatív beszédaktusokban meghatározó szerepe van a beszélő szándékának is. Az idézett példákban fel kell figyelnünk az olyan felszólító és kérdőformákra, mint a *lásd*, *lásd meg*, *látod-e*. Ezeknek az a pragmatikai sajátossága, hogy a megnyilatkozás szándékvezérelt, és arra irányul, hogy a befogadóban attitűdváltozást idézzon elő. A szövegalkotó szándéka az egyik fél, nevezetesen a keresztyének irányában a felvilágosítás úgy, hogy közben annak arculatát erősíti, míg a másik, a katolikus felet érintően az arculatrombolás. Ez utóbbi nyelvi kifejeződése szempontjából figyelemre méltóak azok a megnevezések, melyek a többes szám harmadik személyű utaltakra vonatkoznak.

1.3. A többes szám harmadik személyű utaltak megnevezései

A Szentháromság-tagadók egyházi és politikai fölénye magyarázza az adott történelmi-társadalmi kontextusban a megnyilatkozóknak a katolikusokkal szembeni pozícióját és attitűdjét, amely a nyelvi viselkedésben mint társadalmi cselekvésben jut kifejezésre. A többes szám harmadik személyű utalások vizsgálatában csak azokra az esetekre összpontosítottam, amikor ezek egyértelműen a katolikus félre vonatkoznak.

à meg testessúlt órdeg, à Papa Antichristus, [...], az ó pilésses czimaszi és hoheri (A1b)
à Papa Antichristus, az ó pilesses doctoriual (B6b)
az Pilésses papai doctoroc (C2b)
az órdógnec darabanti, Papa és az ó pilesses Doctori (B3a)
à Papa az ó pilésses darabantiual (B4a, C4b)
az Papa Antichristus, és annac pilésses darabanti (C6b)
az ó pilésses vadászit és hoherit (D6b)
pilésses ledęrec (E1b)

soc pilésses Harpiac (E"b)
az Inquisitoroc, Az az, A Papa órdegneec Vadaszoi (E8a)
à szent Vadászoc (F2b)
az pilésses vadaszo hengerekneec (F2b)

A megnyilatkozó rendelkezésére álló nyelvi lehetőségek közüli választást alapvetően két tényező határozhatja meg: a beszédhelyzet résztvevői közötti társadalmi viszonyrendszer; a megnyilatkozó szándéka, céljai.

A névmási deixis az adott szövegen belül a szituációs kontextussal összefüggésben segít a szöveg személyviszonyainak értelmezésében. A **mi** inkluzív többes az **ők** viszonylatában a társadalmi távolságot fejezi ki; az **ők** fogalmának értelmezhetőségét már olyan pejoratív kifejezések teszik lehetővé, mint *pilésses czimaszi*, *pilésses darabantual*, *pilésses vadászit*, *szent Vadászoc*, *pilésses vadaszo hengerekneec*, illetve olyan fogalmak, melyeknek a szóhangulat szempontjából stabil értékük van, vagyis jelentésük egyértelműen negatív (*ördög*, *Antikrisztus*, *hóhér*, *tolvaj*, *ledér*, *hárpiák*).

2. A pejoráció mint a metaforizáció kísérőjelensége

„A szóhangulat a szó jelentésének értékelést kifejező része. Az értékelés elé odatehetnénk az érzelmi jelzőt (l. ÉKSz.), mert az értékelés sohasem közömbös viszony, de elhagyásával jobban érzékelhető, hogy tágabb fogalom, mint az érzelmerkifejezés, tudniillik a racionális értékelést, a társadalom által szentesített értékelési alapot is magában foglalja” (Kiss-Pusztai 2005: 889).

Eltolódhat a pejoráció vagy az amelioráció irányába. A pejoratív jelentésfejlődés eredményeként a korábban pozitív értékminőséget asszociáló vagy közömbös nyelvi elemek a szituációfüggő megnyilatkozás folyamatában valamilyen negatív értékmozzanat kifejezőivé válnak. A jelenség összefüggésben van a megnyilatkozó nyelvhasználatában megnyilvánuló attitűdjével. A fent idézett pejoratív kifejezések mind negatív szemléletet tükröznek, vagyis a megnyilatkozó olyan perspektívát képvisel,

melyből jelentésleértékelődés következik be. A pejoráció nem tartozik a jelentésváltozások körébe, de lehet annak kísérőjelensége.

Kognitív megközelítésben a metaforák fogalmi természetűek, amelyek valamely elvont célfogalomnak egy konkrét forrásfogalom segítségével történő konceptualizálását és megértését szolgálják. A metaforizáció során már meglévő ismeretek átstrukturálódásával nem konvencionális mentális tartalmak válnak hozzáférhetővé konvencionális nyelvi kifejezésekkel. A metaforizációt kísérheti a szóhangulat módosulása mint szituációfüggő jelenség. A továbbiakban bemutatok néhány olyan esetet, amikor a pejoráció a metaforizáció kísérőjelensége.

*Vay vay órdegtől **meg vackitot** és bolonditot **szamaroc** [ti. a katolikusok]... (B2a)*

*Meg vtallyác is az ő irdos birdos és rétes Istenét: Meg is vetic amaz **kakoc Fiat**, kit igen szépen tarkabarkázot... (D1b)*

*Hanem à **két nagy bakot** boczatom immár össze...[ti. a protestáns és katolikus felet] (E2a)*

*Segesuarott lón à Disputatio, Es soc **variuc**, baratoc, papoc, egy ártatlan galamb ellen, az iám bor István Mester ellen **harkalánac**. Es minden vgyeközetec, és fő álnaksagos mestersegec ez vala, Hogy à soc és szűnettlen valo **czáczogássockal** bedugnác szegenynec à száíát... (E3a)*

*A baratoc, papoc dolga semmi nem egyéb, hanem czac fabula, emberi vélekődés, és heáiaba való **czáczogás**. (E3b)*

*...Maga minnyáian **tudatlan számároc valanac**, kic semmi szent írást nem tudnac sem ertnec vala... (E8b)*

A kiemelt metaforikus kifejezések a következő fogalmi metaforák alapján írhatók le: AZ EMBEREK ÁLLATOK; AZ EMBERI VISELKEDÉS ÁLLATI VISELKEDÉS; AZ EMBERI BESZÉD ÁLLATI HANGADÁS.

A metaforákban előforduló állat- és madárnevek, illetve hangutánzó szók pejoratív színezetét a szövegbe kódolt személyviszonyok (**mi** és **ők** szembenállása) s ezzel összefüggésben a feladó attitűdje, valamint a megnyilatkozás szándékvezéreltsége egyaránt magyarázza. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk azt, hogy nem pusztán egy korábban abszolút tekintélyű és hatalmú intézmény arculatának rombolásáról van

szó, hanem a katolikus dogmatika tanításainak érvényét, hitelét teszi a szövegalkotó kétségessé.

A metaforikus folyamatban a *szamár* szóhoz kapcsolódó negatív értékmozzanat azzal magyarázható, hogy az emberi ostobaságot, az értelem hiányát, valami megértésének a képtelenségét az oktalan állat csökkönységével hozzuk összefüggésbe azon az alapon, hogy az állat viselkedését nem a ráció irányítja. A *szamár* pejoratív jelentésébe belejátszik és fokozza a *megvakított* metaforizációja, mely a LÁTÁS MEGÉRTÉS (BÖLCSESSÉG) fogalmi metafora egy aleseteként értelmezhető, amikor az érzékszervi fogyatékoság képezi alapját a tudatlanság, ostobaság metaforikus konceptualizációjának. Így a célfogalom (jelen esetben a katolikus teológusok) konceptualizációjában egyaránt szerepet játszanak a *szamár* és a *megvakított* forrástartományának bizonyos aspektusai.

A *kakukk* metaforizációjának és pejoratív jelentésfejlődésének megértésében a madárról való konvencionális tudásunk játszik szerepet, az, hogy átlopja tojását más madarak fészkébe és azokkal költeti ki. A szövegbeli *kakoc Fiat* Jézusra vonatkozik, a szentháromság egyik személyére mint célfogalom. A kakukkmetafora jelentését a szövegkörnyezet olyan metaforikus kifejezései teljesítik ki, melyekben a szokatlan asszociáció folytán a katolikus dogmatika alapját képező tanok rendszerének felállítását a madárra jellemző tojásrakás és a tojás kiköltése fogalmain keresztül értjük meg.

... Így lopta el **az alnac órdeg**, az igaz Istét, és az Izraelnec Istene felől való tudományt, ki à mű Wrunc Iesus Christusnac ő áldot szent Attya, Es **eszt az vndogsagos zur zauaros tudományt toyta és lopta helyebe**, à philosophikus pilésses pispekec, papoc, baratoc, az ő darabantinac altala: Es wj országot à Papa Antichristusnac fondáluán, Wj Istent is, és wj tudományt szórzet beleie... (B5b)

Ebben az értelemben a katolikus szentháromságtan az ördög által tojt és kiköltött tojás, vagyis Heltai szemléletében ördögi sugalmazású tudomány.

AZ EMBERI BESZÉD ÁLLATI HANGADÁS fogalmi metaforák esetében a forrástartomány következő aspektusai kerülnek előtérbe: az állat- és madárhangoknak nincs kommunikatív értékük (ezt természetesen sem a tapasztalat, sem tudományos ismereteink nem igazolják); tapasztalati alapon bizonyos állat- és madárhangokat kellemesnek vagy kellemetlenek érzékelünk.

Ezzel magyarázható, hogy az emberi beszéd (annak tartalma, hangneme) mint célfogalom konceptualizációja során a jelentéshez negatív értékmozzanat tapad. Így a *csácsogás* (a korabeli nyelvhasználatban 'locsó', 'fecsegő' jelentésben fordul elő) a tartalmatlan, hiábavaló, összevissza beszéd, a *harkalának* (a *horkol* szó alakváltozata; a ló által kiadott hangot utánzó szó) pedig a kellemetlen, támadó, veszekedő hangnemű diskurzus metaforikus konceptualizációja.

A *két nagy bakot* metafora alapját az a tapasztalati megismerés képezi, hogy a szembenálló ellenséges felek (a különböző hitfelekezetek képviselőinek) viselkedése összefüggésbe hozható a kecskebakok párba-jával. Ebben az esetben a metaforikus konceptualizáció és a pejoratív jelentésfejlődés a tapasztalatok korrelációjával magyarázható.

3. Pejoratív jelentésfejlődés a frazeologizmusok körében

A frazeologizmusok a lexikalizálódási folyamat révén létrejött szó- vagy mondatértékű nyelvi alakulatok. „A lexikalizálódás terminust többnyire annak a folyamatnak a megnevezésére használják, amelynek során egy nyelvi egység jelentése olyan irányba fejlődik, hogy az új jelentés az eredetiből – az átlagos nyelvhasználó számára – már nem vezethető le, hanem csak megtanulható. [...] A lexikalizálódás tehát ebben az értelemben általában a jelentésváltozás (beleértve a grammatikalizálódással együtt járó jelentésváltozást is) megnevezésére szolgál” (Forgács 2003: 259).

Frazeológiai egységnek csak olyan szavak kapcsolatát tekinthetjük, amely eleget tesz (többé-kevésbé) az alaki állandóság követelményének, s amelynek jelentése nem vezethető le a komponensek külön-külön jelentéséből. „Az idióma nem csupán egy olyan kifejezés, melynek jelentése az őt alkotó részekhez viszonyítva speciális, hanem olyan jelenség, amely a világról szóló tudásunkon alapuló fogalmi rendszerünkben ered. Más szóval, az idiómák legnagyobb része nem nyelvi, hanem fogalmi természetű” (Kövecses 2005: 203).

Létrejöttükben meghatározó szerepe van azoknak a beszédhelyzeteknek, amelyekben kezdetben alkalmilag használták, majd hasonló beszédhelyzetekben való gyakori előfordulásuk állandósulásukhoz vezetett, konvencionalizálódtak, miközben jelentésük absztrahálódásával eredeti motiváltságuk teljesen háttérbe szorult vagy éppen feledésbe merült.

A frazematípusok közül a mondatértékű közmondások és szólások használatában ragadható meg a leginkább a szituációfüggőség, ugyanis az idiomatikus használat ezek esetében nem „a kifejezés belső szemantikai viszonyainak megváltozásából fakad, hanem a szituáció általánosabb értelmezéséből” (Forgács 2003: 261).

A vizsgált Heltai-szövegekből a következő frazeologizmusokat emeltem ki figyelembe véve az adott beszédhelyzetben ezek pejoratív színezetét, illetve a megnyilatkozás szándékvezéreltségét.

*Nem tudtoc tú à szent irasról itiletet tónni. Hadiatoc ezokaért békét à magyarazatnac. **Nem tud à számár semmit a gyöngy fűzeshöz.** (B4a)*

*Miképpen lehessen es legyen az, Hogy az Isten egy, de azért vgyan három: Nem kedig három, Hanem czac egy. **Szoros à te feiede höz Agoston.** (C1b)*

*A mit az Pilésses papai doctoroc mondnac à Haromság felől: vgyã aszt mondiác az ő óróktól fogua , az Attyanac allattyából született Fioc felől, Hogy aszt à születést senki ez világon meg nem ertheti: [...] Es erre hortzollyác az Isaias Prophetánac mondasát, Hollott 53: reszébe eszt mondia: Az ő születését kiczoda mondhattya meg? **Hop, mint illik à bott à tegezbe.** (C3a)*

A *Szoros à te feiede hõz Agoston.* olyan idiomatikus egység, amely lexémaszerűen épül be a szövegbe. Idiomatikus jelentését és pejoratív színezetét a metaforizáció alapján magyarázhatjuk, jelentése ugyanis a tartályszémával hozható összefüggésbe, akár a mai *szűkagyú* szavunk. A kérdés az, hogy a tartálymetafora (EMBERI ELME TARTÁLY) forrástartományának lehetséges metaforikus következményeiből mit alkalmazunk a céltartomány megértéséhez. Az idézett frazéma jelentése 'nagyon buta', azaz a szellemi képességek, az intellektus hiányával van összefüggésben, a tartálymetafora pedig éppen ezt hangsúlyozza. A butaság metaforikus konceptualizálása során a tartály forrástartomány olyan elemei kerülnek előtérbe, melyek magával a tartállyal, annak méretével, a tartály űrtartalmának nagyságával, illetve a tartályban levő anyag mennyiségével vagy hiányával függnek össze. Az EMBERI ELME TARTÁLY fogalmi metafora forrás- és céltartománya közötti metaforikus megfelelések a következők lesznek: az emberi elme maga a tartály, a tartályban levő anyag az intellektus, a tartály űrtartalmának nagysága/kicsinysége a szellemi adottságok, képességek megléte/hiánya.

A *Nem tud à számár semmit a gyöngy fűzéshõz.* frazéma speciális idiomatikus jelentése ('valaki nem ért valamihez') és a hozzá kapcsolódó negatív értékmozzanat a jelentésintegráció kognitív mechanizmusa révén jön létre. Jelentésének megértéséhez külön-külön figyelembe kell vennünk a *számár* és a *gyöngyfűzés* fogalmi tartományát, illetve meg kell vizsgálnunk azt a konceptuális teret, amelyben e két fogalmi tartomány összetevőinek „keveredéséből” létrejön a jelentésintegráció. Ennek leírására a Fauconnier–Turner-féle hálózati modell lehet segítségünkre. „Fauconnier és Turner elképzelése szerint az emberi gondolkodás összetettségét nem tudjuk az egy, illetve két tartomány modelljével leírni, hanem egy *hálózat-ra* (vagy *több tartományú modellre*) van hozzá szükségünk” (Kövecses 2005: 228).

Az egyik bemeneti tartományt a *számár* fogalmi tartománya strukturalja, amelybe a következő elemek tartoznak: az állat ösztönös viselkedé-

se, tulajdonságai, teherhordásra, szekérhúzásra alkalmas. A másik bemeneti tartományba tartozik a szellemi és ízlésbeli kifinomultságot, valamint kézügyességet feltételező gyöngyfűzés, mint ember által manuálisan végzett tevékenység. A két bemeneti tartomány fogalmi úton történő „egyesítésével” jön létre számár – gyöngyfűzés lehetetlen mentális tere: vagyis az integrált térben ‘a számár nem ért a gyöngyfűzéshez’ konkrét jelentés. Ez a jelentés csak a szituációfüggő használat során válik általánossá, de továbbra is a világról való tudásunkon alapul.

Hasonló módon értelmezhetjük a *Hop, mint illik à bott à tegezbe*. helyzetmondatot is. Ebben az esetben a fogalmi integráció folytán a bot is bekerülhet a tegezbe. Ez az integrált tér azonban nyilván nem valóságos tartomány. Speciális idiomatikus és kontextuális jelentése (‘valami nem illik valahova, valamibe’) is ezt támasztja alá: Heltai ugyanis épp a katolikusok érvelésének logikai buktatóira mutat rá.

4. Összegzés

Heltai *Hálójának* nyelvhasználatában a pejoratív formák előfordulásának gyakoriságát a leginkább a következő tényezők határozzák meg: a szövegbe kódolt résztvevői szerepviszonyok, a megnyilatkozó attitűdje, a nyelvi megnyilvánulás szándékvezéreltsége és a társadalmi hatásra törekvés. A pragmatikai szempontú vizsgálat segített rámutatni arra, hogy a pejoratív formák használata lényegében a többes szám harmadik személy részletezőbb kifejtését jelenti az arculat- és tekintélyrombolás, a hitelvesztés céljából.

A szóhangulat változása egyidőben a konvencionális értékelési alap és a megnyilatkozó szubjektív nézőpontjának függvénye. Nem tartozik a jelentésváltozások körébe, de lehet azok kísérőjelensége.

A metaforizációval együtt járó pejoratív jelentésfejlődés kognitív megközelítésének elsősorban az a hozadéka, hogy a forrás- és céltartományok elemei közötti metaforikus megfelelések szintjén jól érzékelhető, hol

következik be a szóhangulat negatív irányú eltolódása. Metaforikus folyamatok pejoratív idiomatikus egységek körében is szerepet játszhatnak.

Pejoratív jelentésfejlődéssel a frazémák körében is találkozunk. A jelentésintegráció kognitív mechanizmusának modellezésével az erősen szituációfüggő mondatértékű frazémák jelentése pontosabban leírható, a hozzájuk kapcsolódó negatív értékmozzanat a fogalmi integráció folytán jön létre, de szoros összefüggésben van a szituáció általános értelmezésével, értékelésével is.

Forrás

Heltai Gáspár 1570. *Háló*. Kiadta Trócsányi Zoltán 1915. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 29–62.

Irodalom

- Forgács Tamás 2003. Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelv* 3: 259–273.; 4: 412–427.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Laczkó Krisztina 2001. Névmás és referencia. *Magyar Nyelvőr* 128: 103–107.
- Laczkó Krisztina 2005. A névmási rendszer funkcionális keretben. *Magyar Nyelvőr* 132: 78–88.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. Kísérlet a perszonális narráció szövegtani megközelítésére. *Magyar Nyelvőr* 124: 226–238.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–494.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Summary

A study of pejorative language in Gáspár Heltai's *Háló* (1570)

The object of this study is the investigation of pejorative phenomenon focusing on Gáspár Heltai's network of language (1570). The examination of the phenomenon from the pragmatic point of view helps to point out the fact that the frequent use of pejorative forms means the explicit phrasing of the third person plural (*they*) with the purpose of image destruction. Henceforth I study the meaning development of the pejorative employing a cognitive approach. The metaphor system developed by Lakoff-Johnson within a cognitive theoretical approach as well as the Fauconnier-Turner modelling of the blending phenomenon represented the starting point of the semantic analysis.